

П. ТАБОРЕНКО

ПАНЦИРНИЙ ПОЇЗД „СТРІЛЕЦЬ“

НАЙКРАЩІ О П О В І Д А Н Н Я
ВИДАВНИЦТВА „Г О В Е Р Л Я“

ч.

ПАНЦИРНИЙ ПОЇЗД „СТРІЛЕЦЬ“

О П О В І Д А Н Н Я — С П О М И Н
З У К Р А І Н С Ь К О М О С К О В С Ь К О Ї В І Й Н И

НА П И С А В

П. ТАБОРЕНКО

У К Р А І Н С Ь К Е В И Д А В Н И Ц Т В О " Г О В Е Р Л Я "
Н Ю Й О Р К - З Д А
1 9 6 0

Присвячується пам'яті борця за волю України
Миколи Гаркуші, що загинув від руки гнобителів на-
шого народу на Київщині 1923 року.

1. На фронт, за Україну!

Було їх сімнадцять, все молодих хлопців. Старші були вже як парубки, у декого кучерявився вус на горішній губі і пухкі волосинки росли на підборідді. Молодші — ще зовсім підлітки з суворими очима під непомірно великими шапками, чорними і сивими, на головах. Але тим поважніше, з якимсь святочним настроєм носили вони рушніці на своїх дитячих плечах.

Виходили з села під мокрим снігом і співали надломленими молодими голосами:

„Ой жаль — жаль мені буде,
Візьмуть єї люде,
Моя не буде...“

Велике промислове село Чагарники, всі свідоміші люде з сусідніх рудних копалень в околиці приходили на залізницю виряджати хлопців у дорогу.

Співали а деякі й плакали.

Учитель цих озброєних підлітків — Іван Карпенко — гозорив прощальну промову на стації. Звали його школярі між собою „Позаяк“, бо він замість „через те що, тому що“ казав „позаяк тому“. Вся чагарницька гімназія, якихось двісті учеників та учениць була присутня на залізниці.

„Дорогі й любі діти, — почав Карпенко своїм скрипучим голосом, що виривався з порослого густою щетиною, дазно неголеного горла — казали старовинні Римляне, що приємно і почесно вмерти за вітчину. І ви, мої діти, йдете боротися за батьківщину, за Україну. Ви співаєте „Ой жаль — жаль мені буде“ .. І кожний розуміє, що це ви про Україну співаєте, що це вам її жаль, щоб не взяли її

злі вороги та не закували в кайдани. З жалю родиться гнів, з жалю встає бажання боротьби за волю народу. Не журіться тим, що вас тільки сімнацять іде з нашої околиці. Ще спить український народ глибоким сном і не чує, як на нього ворожа рука петлю закидає. Але ті що прокинулись, не можуть сидіти й ждати смерти, як віл обуха“.

„Позаяк“ обвів юрбу своїми блідо-сірими безбровими очима, його широкі губи затремтіли. Звернувся знов до юнаків: „Позаяк тому, чи то пак... піду й я хлопці, з вами! Як відібємо ворога, то ще сто таких гімназій збудуємо, а як ні, то й цю Москва зруйнує“.

Карпенко почервонів аж жила в нього на чолі надулась і вдарив шапкою об землю.

Юрба загомонила, старші громадяне почали підходити до Карпенка, доводили йому, що він не має права руйнувати гімназії, бо вже й так з хлопцями іде двоє учителів, а як піде ще він, то вся шкільна наука загальмується.

Карпенка взяли під руки ті два учителі, що їхали з учениками — Павло Костишин та Василь Паликопа і вмовляли його, щоб надавав своєму серцю волю і zostався на місці в Чагарниках.

„На війні з вас буде менша користь, бо ви короткозорий і стріляти не вмієте. Краще готуйте молодь для дальшої боротьби. Ви ж дивіться, як вас діти люблять. Ще за вами на фронт побіжить ціла гімназія! Це ж було б справжнє „ізбієніє младенцев“ як за Ірода царя“.

„Позаяк“ втирав на чолі хустиною піт і стурбовано дивився перед себе своїми безбровими очима. Його сива бекеша розстібнулася, на грудях в кишенях рудого „френчу“ було видно записні книжки.

Хлопці з рушницями розмовляли з своїми товаришами й товаришками, що їх обступили з усіх боків. Дзвенів сміх, вигуки, жарти. Василь Корнієнко, малий для своїх літ шіснацятьлітній парубчак у шапці з наушниками жалівся втомленим голосом:

„Вірите, й не попрощався з батьком! Мати дала на дорогу ковбасу й паляницю та два куски сала, а батько й не дивиться на мене. — Що тобі, каже, з тієї України? Вже раз тая Україна до нас Німця та Скоропадського привела, а тепер ще й ти хочеш якогось чорта лисого нам на шию накинати? Ось як придуть наші товариші з Росії, то тоді й буде справжня слобода!“ — Оттакого батька маю, — аж скрикнув Корнієнко і міцно сперся на рушницю обома руками.

Пах — пах! Чах — чах! Паротяг сичав, випускаючи з себе білу пару, і спинився перед стацією. Юнаки з своїми клунками повскакували у вагон. Замаляли жовто-блакитні прапори, замахали в повітрі білі хустки. Задзеленчав дзвінок на стації, двічі й тричі, машина свиснула. „Ще не вмерла Україна“ — розлягся спів і заглушив гуркіт вагонів, що слідом за машиною покотилися на своїх колесах.

Хлопці повисували голови з вікон вагону. Спершу їм здавалося, що будинки й високі синьо-червоні кагати залізної руди самі відсуваються від них.

Здалека за білою сніговою скатертиною виглядають Чагарники і біліє високий панський будинок, де містилася гімназія. Далекозорі побачили на балконі високого дому людей з прапором, який гордо повівав в повітрі, ніби казав відіжджаючим хлопцям „прощайте“. Перед очима наших юнаків слався молочно-білий степ, без деревинки й куща, рівний і безкрайї. Денеде виринала біла, як сирна паска, могила. Хлопці пізнавали з вікон рідні околиці: ось Козацька Могила, там трохи далі Перервана Гребля, тут Глибокий Став з рядом голих верб та осокорів на греблі.

„Ой заливайте ляхи шляхи

Щоб не пилилися:

Гей розважайте батька й неньку

Щоб не журилися!“ —

почав своїм дзінким жіночим голосом Іван Скрипченко, наймолодший між усіма молодими вояками.

Протяжна мелодія полилася, і в такт гуркали під вагоном колеса: „Так — так — так — так“.

Іванові Скрипченкові ще не минуло 15 років, але він був на свої літа більший. Цей хлопець не мав спочинку, увесь час говорив, жартував, сміявся, показуючи міцні білі зуби. Батько його, убогий селянин, 12 кілометрів від Чагарників, ніколи і недумав, що його син буде вчитися в гімназії: „Де вже нашим дітям учитися? Для науки треба копиталу“ — казав він своєму синові. Але Івась надумав вчитися без „копиталу“. Пішов у Чагарники босий, там його проіспитував учитель „Позаяк“, і його прийняли, бо виявив себе здібним до науки хлопцем. Що дня він мандрував степовою безлюдною дорогою від батькової хати до Чагарників та назад і ніразу не жалівся нікому, що ноги болять. Ішов степом у всяку погоду й негоду, співав на все горло пісень, щоб не було сумно. Івасеві аж тепер у вагоні защеміло серце. Згадав сірі суворі батькові очі, що з ніжним докором дивилися на нього зза воріт, та уявив собі материне заплакане обличчя з червоними напухлими віями.

„Ех, хлопці, щось не теє у нас! Чому це між нами нема багачьких синів? Казав Чмирь, що поїде з нами, казали обидва Рибченки, що теж підуть на війну, Канчук теж збирався, та мабуть шкода їм своїх хуторів. Дурні — дурні! Бо як прийдуть сюди босовики з Москви, то не знати муть куди й тікати, ще й самих їх у шахти повкидають, як було „після Різдва“.

Учитель Паликопа відповів Скрипченкові: „Не турбуйся, Івасю, і для них прийде свій час. Ми тільки передова сторожа, але за нами розбуркаються й ті, що тепер байдужі або боязкі. Ось побачиш, через місяць не один Чагарничанин дожене нас десь на фронті.

2. Боєві хрестини

Січень 1919 року закрасив кровю білі сніги на всій широкій Україні. Московські совітські полки наступали на нашу землю, яка тільки що перед тим визволилася зпід ярма російської білої армії та наставленого Німцями гетьмана Скоропадського. Наші Чагарничане наспіли до Києва вже тоді, як українське військо ледве держалося на лівім боці Дніпра. Костишин та Паликопа, де можна було, показували своїм юнакам воєнну науку, як стріляти, як копати окопи. 15 січня вони вже були на позиції за Києвом.

„Нащо це ви панове, привезли нам дітей на фронт?“ — питався суворим голосом вусатий отаман Костишина й Паликопу в Борисполі за Києвом. — Вже досить, що торік загинув цвіт української молоді під Крутами, а ще й ви ведете цих немовлят на смерть“.

„Пане отамане, дозвольте вам доложити, що під Крутами зроблено помилку, бо взяли непідготовлених до бою юнаків. А наші хлопці вже знають усе, що належить рядовому стрільцеві, то ми за них не боїмося“ — казав Костишин сердитому отаманові. Костишин вимавляв м'яке „с“ майже як „ш“, то його отаман спитав: „Ви мабуть з Галичини“? — „Так, пане отамане!“ „Відкіль саме“? — „З Тернополя!“ — „Ага, знаю знаю, бував там за світової війни. А ви теж відтіль? — звернувся до Паликопи. — „Так, ми земляки“.

„Ну гаразд, панове — протяг отаман нерішучим голосом, — спробуємо дати вашим юнакам боєві хрестини. Але кажу вам на справжки: після бою мусимо знайти для них таку роботу, яку вони виконують як найліпше. Кожній людині належить своє місце“.

Похід по снігу цілу ніч. Мороз скрипить під підошвами. Ноги і руки ниють, голова болить від напруження, плечі болять від рушниці. Хочеться спати! Якби солодко заснув, притулившись до високої сосни, так би й спав стоячи...

Сонний настрій розбуркав гарматний вистріл — один, другий, третій. Заторкотіли скостріли в сухому морозному повітрі.

Чути команду — „лягай“. Сірі козацькі жупани влазять у глибокий сніг, юнаки намагаються лопатками розбити мерзлу землю. „Хлопці, увага! — чути голос Костишина. — Не стріляйте по одинці, а як я скажу. Вони нас ще не бачуть. Як повстають і побіжать наперед, тоді слухайте команди“.

За деревами біле поле заворушилось, „червоні“ виринали з снігу і посувались наперед до лісу. Декотрих вже зовсім близько можна було бачити.

Ах, як бється серце, аж у голові гуде в цій тиші. Івась Скрипченко лежить на снігу біля Костишина. „Націляйся, Івасю, щоб даром куля не пропала“, — шепче Костишин майже на вухо горячими губами. Чути команду. Тррах-тах-тах — пішла луна в лісі. „Застрочив“ скоростріл, як ото буває держакі на болоті в травні.

„Братва, да здесь петлюровці“, — кричали „червоні“, бігли назад, спотикались і падали на мерзлий сніг. Івась стріляв раз за разом, чув як рушниця помалу нагрівається. За большевицькими втікачами погналася українська кіннота.

Чагарничане поснідавши після бою, спали в селянських хатах мертвим сном. Костишина й Паликопу покликали до отамана. Був хоч утомлений, але веселий і ласкавий, хвалив юнаків.

„Такий плян маю, мої панове: Є у мене приятель, старий служака, Семен Іванович Мошура, фельдфебель ще з царських часів. Тепер він командує панцирним поїздом. Бере до себе найпевніших людей. Як що ви нічого не маєте проти, то я б міг дещо зробити, щоб вас із вашими юнаками Семен Іванович узяв на свій поїзд. Мошура виробляє фантастичні діла. Він сам із своїм поїздом задержав большевиків на Харківщині на кілька тижнів. Це буде для ваших молодців, моїх хрещеників, найкраща боюва школа“.

Через три дні чагарницькі юнаки були вже в Києві.

3. Під рукою батька Мошури.

На станції Київ-Другий свистять льокомотиви, рухаються вагони, озброєні козаки шамотаються на всі боки, як стрівожена комашня. На другій колії люде — військові й цивільні — обступили диво дивне, панцирний поїзд. Закований сірою сталлю чмихав паротяг, як сонна кит-риба в морі, що випускає з себе фонтаном воду. Коло нього запанцирований високий вагон з віконцями по обидва боки. З віконець грізно виглядають дула кулеметів. Вгорі над цим вагоном рухомі башти, в кожній по одній гарматі. В середині хтось повернув башту, і гармата націлилась туди, за Дніпро. Десь далеко гупали гармати. За опанцированим вагоном був причеплений звичайний вагон третьої класи. Відтіль чути було голосні розмови і тихий спів. Спереду і ззаду поїзду були звичайні вагони — „площадки“ з залізними рейками, дерев'яними брусами тощо. Це на те, що якби довелось наскочити на пироксілін, то вибух пошкодив би тільки ці вагони, а не опанцировану „черепаху“.

Чагарницькі хлопці стояли купкою на пероні, Костишин та Паликола розмовляли з високим білявим козаком у шапці з зеленим шликом. Був він з команди цього панцирного поїзду, що називався „Стрілець“. Всі козаки на „Стрільці“ мали зелені шапки.

„Ага, ось і батько йде“ — сказав козак показуючи на міцно збудованого вже трохи згорбленого чоловіка, який похмуро й поважно налягаючи на праву ногу проходив поміж козаками до своєї „черепахи“. Чагарничане широкими очима оглянули начальника панцирного поїзду з голови до ніг. Був він смагловатий, довгообразий, з чорними вусами, що звисали трохи вниз. На вигляд був років 45. Ногами, обутими в високі жовті чоботи, ступав твердо і певно, так як це роблять матроси, що звикли хо-

дити на кораблі при всякій погоді. Карі невеликі очі „батька“ дивилися суворо і з недовір'ям, трохи зпід лоба.

Білявий високий козак із „Стрільця“ покликав „батька“ до Чагарничан. Юнаки струнко віддали честь. „Батько“ стиснув руку Костишинові і Паликопі.

„Егеж, егеж, писав мені пан полковник Скубій про вас, налягає, щоб ваших юнаків узяти до „Стрільця“. Щож, я не від тих грошей, як кажуть. Тільки у мене правило: взявся за гуж не кажи, що недуж. Щоб у козака й старшини завсігди була гайка добре прикручена і щоб шруби не хитались. А друге — це щоб без горілки. Родимось на світ без горілки, то й умерти можна без неї. А відкіль хлопці? — З Чагарників. — Ага, це з Запорожжя, — от добре. Так, панове, ідіть он туди до нашої команди, там вас запишуть і приділять місце у вагонах. Баланчук! — звернувся „батько“ до білявого козака, — одведи, сину, цих юнаків до панів старшин до наших вагонів. Бувайте здорові, панове!“ — „Доброго здоровля батьку отамане“, — дружно в один голос вигукнули чагарницькі хлопці.

„Батько“ налягаючи на праву ногу, підійшов до своєї „черепахи“ і зник в середині. Через хвилину „Стрілець“ засичав, як казковазімія і з залізним гуркотом рушив зі стації.

Поміж вагонами навантаженими й порожніми, спотикаючись і перескакуючи через колії, добралися чагарницькі хлопці до команди „Стрільця“. Це був резерв, що відпочивав після боїв. За начальника тут був помічник „батька“ Мошури старшина Головинський, колишній студент політехніки. Це був технічний поїзд „Стрільця“. Було тут кілька клясових вагонів, де містилися козаки, був вагон санітарний з раненими та лікарем і милосердними сестрами в білих косинках. В товарових вагонах були майстерні для ремонту гармат, кулеметів, рушниць та паротягів. В інших вагонах були наложені набої, рушничні й гарматні, запасові рушниці й кулемети, ручні гра-

нати та всяка одежа. Були там свої кравці й шевці та всякі інші майстри. Мошура хотів мати все під рукою, щоб не вести листування з міністерством та штабами за якусь там пару чобіт, або за козацьку шапку. Була тут і кухня для всієї обсади „Стрільця“. Гарячу страву возили щодня на позиції до „черепахи“.

Чагарничане попали саме на обід. Познайомилися з Головинським. Був він високий, темно-русий з чорними бровами і лагідними блакитними очима, з яких виглядав якийсь затаєний смуток. Червоні тонкі губи склалися в гірку усмішку, так що не можна було сказати напевно, чи він сердиться чи радіє.

„От і гаразд, панове, ходітьте обідати. Думаю, що й вам вистачить, у нас кухарі варять завжди з запасом. Не знаю тільки, як з ложками“..

„Та в нас є ложки, ми ложки взяли ще з дому“, — казав Василь Корнієнко і на доказ витяг свою ложку зза холяви. „Гаразд, гаразд, — усміхнувся Головинський, — видно, що з вас неабиякі запорожці. А поки нам принесуть обід, вислухайте проповідь. Це в нас такий звичай, що перед обідом та вечерею начальник має сказати коротеньку промову до всієї обсади“.

Перед вагонами зійшлася в рядах вся обсада „Стрільця“, також Чагарничане стали в ряди. Головинський привітався. Дружне й бадьоре „доброго здоровля, пане отамане“ пролунало з кількох десятків молодих грудей.

Головинський не був красномовець. Він говорив так ніби розмавляв із собою. Спинався, обдумував і знову продовжував, запитував і сам на питання давав відповідь. Говорив з запалом і глибоким переконанням, але дивився через голови слухачів. Здавалось що він бачить перед собою ту картину, яку хотів змалювати козакам. Оповідав про те, що Україна тепер як у тій хаті, що горить з усіх боків. Сусіди не рятують, а приходять, щоб поживитися на пожарищі, і тягнуть до себе що можна. Червона

Москва до себе, біла до себе, Польща наступає з західної сторони, а держави Антанти захопили Чорноморські побережжя, щоб з України будувати „єдину неділиму Росію“. Нас мало, казав Головинський. Народні маси потомилися війною та революцією, багато робітників та селян до нашої боротьби байдужі а то й ворожі. Але ми не маємо права покинути свій рідний край на долю й недолю. Нехай ми загинемо, але з наших костей виростуть нові борці.

„Слухай, Василю, — шептав рухливий Івась Скрипченко Корнієнкові, — точнісінько те саме каже, що й Позаяк у Чагарниках“.

Через тиждень хлопці почували себе на „Стрільці“, як у себе дома. У суворого Мошури при погляді на Чагарницьких запорожців усміхалися ніжно карі очі з під лоба. Звелів їм пошиги однакові жупани та шапки з зеленими шликами. Чагарничане придивлялися до порядків у команді „Стрільця“, де хто з них у вільні години пробував свій хист у майстернях. Івась Скрипченко, найметкіший, умів перезнайомитися з усіма відділами обсади, скрізь було чути його заливчастий регіт, яким він заражав і других. Окрім „батька“ Мошури та його помічника Головинського, в команді „Стрільця“ було восьмеро старшин, один командант та господар. Між старшинами та козаками була приязнь і згода, не чути було різниці, що то, мовляв, „простий козак“, а це „велике цабе“ — старшина. Та й одягнуті були всі однаково. Козаки й старшини не „задавались“, не драли носа вгору перед новиками. Цю скромність показував своїм прикладом „батько“ Мошура. Коли хто небудь бувало почне оповідати про бої та про свої подвиги, то одно слово Мошури — „не викаблучуйся“ — нагадувало оповідачеві стару мудрість, що слово — срібло, а мовчанка — золото.

Вечерами, коли в вагоні блимали лойові свічки, старші козаки тихенько оповідали Чагарничанам історію „Стрільця“ та про Семена Івановича Мошуру. „Стрілець“ був збудований за влади Скоропад-

ського, був він призначений на боротьбу з українськими селянами — повстанцями. Команда на цьому панцирнику складалась тоді виключно з росіян-добровольців, які вившували на ньому царський трьохкольоровий прапор. В листопаді 1918. р. Директорія Української Народньої Республіки почала повстання проти гетьмана Скоропадського, який віддав Україну під владу російським білогвардійцям. Тоді на фронт проти українського війська послали й цей панцирний поїзд. Богато шкоди наробили Українцям гетьманські москалі. Але Січові Стрільці та полк залізничників відбили цей поїзд. Називався він „Доброволець“ чи „Юнкер“ (оповідачі не пам'ятали). В українській армії його назвали „Стрільцем“. Обсаду на цей перший український панцирний поїзд „Стрільець“ призначили з вибраних людей з гарматного куреня та з залізничного полку. Мошуру поставили за начальника. І Мошура виправдав довіря української головної команди. День і ніч гатив „Стрільець“ своїми гарматами на російських добровольців та на Німців, які ще в останню хвилину піддержували Скоропадського.

Київ взято 13 грудня 1918 року. Але Мошури було не до дзвонів на київських золотоверхих церквах. Там на півночі за Харковом почала наступати на Україну російська червона армія. Московські большевики ждали, поки українське революційне військо розібере Німців і Скоропадського, а потім негайно рушили на Україну, ніби „визволяти“ український народ від „петлюрівців“.

„Стрільець“ поспішив до Харкова. За Харковом українські частини з великим трудом давали одсіч московським полкам. „Стрільець“ підбадьорив стомлене українське військо, між яким вели свою розкладову роботу большевицькі агенти. З Харкова українське військо старалося вивезти все цінніше майно, особливо ж зброю та амуніцію. „Стрільець“ держався за Харковом поки було можна. Він поки-

нув Харків аж тоді, коли вже вся українська піхота була далеко за містом на півдні.

От була січа під Люботином, — згадував молодий козак з чорними кучерями та з блискучими циганськими очима. „Виїхали ми на позицію з батьком. А з батьком усякий радо поїде, бо за його головою ми як за камінною стіною. Червоні — як хмара сунуться: Маляри, Китайці, Латиші. Лізуть під кулі, як шалені. А все за той срібний рубель у день, що їм платять большевики. Хотіли нас живцем узяти.

Батько гукає: „Гей, хлопці — діти, закручуйте гайки міцніше, щоб шруби не порохитувалися! (Це знаєте, у нього звичка так казати). „Гаразд, батьку“, думаємо собі. Підпустили ми ту орду ближче, вже вони кричать по їхньому „ура“, махають руками — мовляв, — здавайтесь, нічого вам не буде. Як пустили ж ми скоростріли з обох боків, як ударили з чотирьох гармат на картеч — змели їх. Шість разів оточували вони нас, люфи на „максимах“ понагрівалися аж почервоніли. А тут води нема. Під ворожим огнем довелось ходити по воду. Ну, якось пошастило, тільки двох наших убили, а мені руку прострілили. Вже загоїлась!“

Ну, а далі що?—ропитували цікаві Чагарничане цього козака. Семен Бацко (так звався кучерявий парубок) оповідав, як все більше руйнувався український фронт, як козаки й старшини кидали позиції або навіть переходили до большевиків. „Не страшна смерть у бою, а страшна зрада“, казав. „Стрілець“ із своєю обсадю був самотний, їздив, як сірий привид без звязку з піхотою. Часто не було звязку із штабом фронту. А тут у запіллі якісь повстання проти української влади, грабіжники, бандити, острожники — все це посунуло за „совітською владою“. В українських частинах запанувала отаманщина, кожний уважав себе за найстаршого і найрозумнішого. „Отамани“ арештували один одного, крали державні гроші і десь зникали. „Стрілець“ єдиний держався на фронті без зміни,

„відпльовувався“ з гармат від большевицьких панцирок, які на нього насідали.

Про дальші бої „Стрільця“ з ворогами України довідався найбільше Івась Скрипченко, який нишпорив по всіх вагонах і скрізь мав своїх приятелів. А від нього вже почули й інші Чагарничане.

„Хи-хи-хи, от чудасія, хлопці, як був „Стрілець“ за Коломаком. Це там, де колись скинули Самійловича та вибрали на гетьмана Івана Мазепу. Хто пам'ятає, котрого року? — питався Скрипченко, показуючи рівні, великі зуби. — Та кажи вже, балабайко, всі знаємо, що 1687 року, — пробурчав Микола Самарський, широкоплечий юнак з блідим обличчям. — А що дасте за те, що розкажу?“ — сміявся Івась.

„Двацять п'ять шомполів у те місце, відкіль ноги ростуть“, — гукнув Корнієнко і вхопив Скрипченка ззаду за плечі. Хлопці з реготом почали борюкатись, старші їх розборонили.

„Так от, слухайте і на вус мотайте, хто вуса має“, — почав Івась своїм ломаним голосом, що переходив від дитячого дисканту до грубшого голосу дорослої людини. — Було так. „Стрілець“, відпочивши 4 дні, виїхав на позицію за Коломак. За ним наша піхота. А як тут нівідтіть нівідсіть — свіжі мадярські полки та кілька большевицьких панцирних поїздів — тиснуть „Стрільця“ з усіх боків. Кажуть козаки, що навіть Головинський, хоч і в Бога не вірить, а перехрестився, бо бачить, що не переливки. Оглянулись назад на нашу геройську піхоту, а вона тільки пятами поблискує. А ворог атакує, як скажений, зранку до вечера, товчеться кругом черепахи, аж сніг почорнів. Мадярові, як дай горілки. а ще краще „руму“, так він до чорта в пекло полізе. Бачуть козаки, що батько Мошура все дужче насуплюється, дивиться на карту та чухає потилицю.

У вечері стрілянина стихла. „Стрілець“, чмихаючи, їздить вперед то назад, щоб часом ворог не пошкодив десь у тилу колії. Мошура все сподівався нових наказів від штабу. Але наказу не чути. Рап-

том чують ззаду на Коломаці гарматні стріли. На „Стрільці“ все затихло, всі ждуть, що скаже „батько“. Чи не відрізани? Батько командує: „Пане Головинський, подивіться у вашу підозрительну трубу“ — так він жартом називає бінокль. Але й без того всім ясно, що стація Коломак у ворожих руках, що там іде бій між Українцями та большевиками. Що його в світі божому робити? А наказів від штабу нема. Дехто радить: кинути „Стрільця“, а самим піхотою пробиватися до своїх. „Батько“ ще дужче насупився, аж почорнів, на лобі лягли ще глибші зморшки. Мовчить. Нарешті: „Чи всі зо мною, хлопці?“ — „Всі, батьку!“ — загули, як бджоли в улику.

Наказ до стрільців: „Приготуватись до бою, кожен знай своє місце. Голосно не розмовляти, не виглядати з бійниць. При зустрічі з ворогом — першим у розмови не встрявати“.

„Стрелець“ тихо рушив до стації Коломак. В головах джмелі гудуть, у вухах дзвони як у Лаврі, настала така тиша, що чути було, каже Бацко, як волосся росте на голові. Здалека видно огнища на стації Коломак і людські довгі тіні вештаються коло огню. „Червоні“ спокійно гріються собі, лускають насіння, поспівують, інші танцюють, бо й „гармошка“ грає. „Стрелець“ помалу, не поспішаючи, проїхав першу й другу стрілку; всім видно з черепахи, що на пероні багато большевицьких вояк з рушницями та з кулеметами. Але ніхто не звертає уваги на панцирний поїзд, сновигають собі на стації, багато паних. „Стрелець“ підїхав аж на стацію і став. Червоні з усіх боків обступили „Стрільця“, думають, що „свій“.

„С новим годом, таваріщі!“ — гукають, бо було коло другої години ночі, саме першого січня. З „Стрільця“ відгукнулись козаки, машиністи: „С новим годом! Єдем біть гайдамак, ані, сволочі, где то там впередє шляюца“.

„Ура!“ — кричать большевики. В цей момент батько дав знак. Заторохтіли кулемети з усіх дірок,

тисячі куль полетіло на „червоних“. Перон, як ко-
рова язиком злизала. Поки „червоні“ опам'яталися
і почали обстрілювати „Стрільця“, він рушив далі.
Машиністи помітили, що перед поїздом колія від-
крита, стрілка незамкнена, і сказали Мошурі. — Так
ото він рішив почастивати большевиків на Новий
Рік. Щоб дати ще більшого чосу червоним, батько
звелів ударити кілька разів з гармат на картеч. По-
гоні не було.

Відїхавши верстов зо три, помітила служба на
„Стрільці“, що з кітла в машині свище пара: то
ворожа куля якось проскочила й пробила дірку. Ки-
нулись до машини: один машиніст лежить з про-
стріленою головою, другий, хоч ранений, міцно
держався закостенілими руками за коліщата в ма-
шині. Ще було вбитих двоє козаків. Сам батько був
увесь час бою в небезпечному місці, щоб бачити все
і командувати. Вже як стала машина, Мошура по-
хитнувся і впав на руки своїх козаків. Лікар знай-
шов у нього шість ран.

Так серед степу на морозі стояв „Стрільць“.
З машини виходила послідня пара. Що робити? Батько
лежить без свідомости. Головинський кличе команду
на нараду. Кожної хвилини можуть приїхати боль-
шевицькі панцирки доганяти „Стрільця“. На щастя,
набрів на те місце, де стояв „Стрільць“ у полі, один
український козак, верховий, посланий до Коломака
для звязку від однієї піхотної частини. Ті теж не
знали, що Коломак уже в руках червоних. Зараз же
він погнав назад повідомити про ту пригоду, що ста-
лася „Стрільцеві“. Всі, хто був на „Стрільці“ в той
час, оповідають, що тоді прожили пів свого життя,
так довго їм здавалося стояти серед поля, в сніго-
вих заметах. Нарешті далеко за обрїєм закуріло, за-
сивіла пара, почулося чмихання: все ближче й ближче
сапає паротяг. На паротязі жовто-блакитний прапор.
„Слава, слава“, — кричали всі, як несамовиті, цілу-
валися, танцювали, сміялись, співали. Баланчук, теж
був тоді на „Стрільці“ і каже, що всі почували себе

так, неначе вдруге на світ народилися. Найбільше їх усіх дивувало, що червоні з Коломака не погналися за „Стрільцем“. Моглиб узяти зовсім легко його, колиб мали гармати“.

4. Розмова за деревяною стіною.

Зіма і сніговії. На київських будинках, на пам'ятниках та на церквах лежать замерзлі плити снігу і надають стародавньому місту казкової краси. Вулицями проходять малолюдні сотні українського війська, пробують бадьоро заспівати Дорошенків марш з новими словами:

„Попереду **Дорошенко**
Ведє свос військо, військо Запорізьке
Хорошенько.

А позаду сам Петлюра
Під ним кониченько, під ним вороненький
Тонка шкура“.

Але й тут частіше чується той самий безнадійний мотив — „Ой жаль, жаль мені буде“...

Чагарницькі хлопці вже звикли з козаками панцирного поїзду „Стрільець“. Але на позицію їх ще не брали. Спали вони в клясовому чистому вагоні. Тут же поряд був переділ, у яким жив Головинський (заступник команданта панцирного поїзду). Гамір, який вічно панував між чагарницькими юнаками, не давав чути розмов з переділу Головинського.

Раз у день Івась Скрипченко читав газети в вагоні, хлопці всі пішли у Київ оглядати музеї. Івась намулив ногу і мусів сидіти дома. Раптом хтось постукав у двері до Головинського,

„Можна?“ — запитав милозвучний жіночий голос.

„Прошу, прошу, це ви, Катре? Дуже радий, давно вас не бачив“ — заговорив Головинський за деревяною стіною, своїм звичаєм протягаючи слова.

„І може ску-ча-ли?“ — насмішкувато протяга-

ючи слова, як і Головинський, питала та, що була названа Катрею.

„Та безперечно й скучав, ніде правди діти“.

Івась занімів. Він хотів зараз же вийти щоб не підслухувати чужих розмов. Але якась непереможна сила немовби прикувала його до твердої лави. Червоніючи й бліднучи від зворушення він сидів недвижно, серце у нього тіпалось у грудях, як молотком било, руки тремтіли. Ще ніколи він такого чуття не переживав за весь свій молодий вік. Івась чув і читав, що між людьми — парубками й дівчатами — буває любов, але ті кароокі красуні — дівчата і чорновусі хлопці з оповідань Нечуя-Левицького його зовсім не зворушували: вони здавалися йому фарбованими ляльками, а не живими людьми. А тут, з перших слів підслуханої розмови він відчув, що Головинський і Катря мають у серці щось затаєне і глибоке, від чого вони хвилюються, і це збентеження перейшло також на молодого Івася.

Івась почув поцілунок. „Та не цілуйте, Михайле, рук жінкам, цеж буржуазна, або швидче шляхецька вигадка. Це пережиток тих часів, коли жінки були невільницями своїх „законних супругів“ і тоді, щоб замазати цю гірку правду, мужчини почали показувати таку лицемірну пошану жінкам. Дворянська примха та й годі!“

„Ви все та сама, Катре!.. А мені цілком байдуже, якого походження звичай, бо я в нього вкладаю зовсім інший зміст. Аджеж як піти за вашими міркуваннями, то дуже багато сучасних звичаїв требаб скасувати, бо вони походять з часів не тільки феодальних, але ще й з доби варварства та дикунства. Ми, наприклад, здоровкаючись, даємо праву руку. А знаєте, що в старі-старі часи це був символ присяги на вірність? Це був знак того, що той, хто стиснув чужу праву руку, обіцяє дати навіть свою руку відрізати, коли не виконає договору. А тепер часто даємо правицю не тільки приятелям, але й ворогам“.

„Щож, — засміялася Катря, — я нічого не маю проти, щоб і цей звичай скасувати. Через ручкання переноситься стільки заразних хвороб. Я рішучо за гігієну—фізичну і... моральну“. (Хвилинка мовчанки.)

„Що читаєте, Михайле?“ „Правила кулеметного бою“... Гм, я й забула, що сижу в купе тієї людини, яка має печать смерті на своїх руках. Покажіть руки! (Знов хвилинка мовчанки). Дивне! Руки, як у маляра або в письменника. А я думала, що вже як у різника“.

„Ви, Катре, кажете, що на мені печать смерті. А я думаю, що я та інші наші ідейні вояки несемо волю й життя нашому народові“.

Катря засміялася, глузуючи:

„Добре життя! А нащо ви стріляєте тих Українців, що встають проти вас під прапором совітської влади? Хіба не через те від вас відкинувся отаман Зелений і увесь Трипільський район? Ви не хочете слухати голосу народа!“

„Катре, чи ви жартуєте, чи насправжки говорите?“ — спитав Головинський таким голосом, не наче йому боліло відривати слова від піднебіння.

„Насправжки, цілком серіозно!“

„Ну, так дозвольте, я вам скажу, що про це думаю. Тільки майте терпіння мене вислухати“.

„Насамперед: Трипілля це ще не вся Україна, Зелений—це ще не народ. Зеленому і таким отаманам, як він, усе буде мало. Поставте його військовим міністром, він схоче більшого, князем або графом схоче бути. Це рід людей дуже немодерний. Ці отаманчики виринають з 17-го та 18-го століття. Так! О, звичайно, вони собі чіпляють назву соціалістів або большевиків. А якже! Але що мають спільного зі соціалізмом оці всі Ангели, Зелені, Махни? Соціалізм їм личить, як корові сідло. Дайте їм пір'я обрости, то вони себе князями Смілянськими назвуть, як свого часу це зробили Гонти й Залізняк!“

„Я тепер вояка, але я свідомо пішов у військо саме тому, що я соціаліст! (Івась пильно слухав, це

була для нього несподіванка). Бо соціалізму не може бути там, де нема для нього ґрунту. А на чім будувати соціалізм? Чи можливий соціалізм без свободи? Неможливий! Чи можна збудувати соціалізм там, де є національна неволя? Ніколи! А що несуть нам московські большевики на Україну? Найсоромнішу тиранію, дику криваву деспотію, неволю політичну, національне рабство. А господарська руїна — чи це шлях до соціалізму? Російські большевики обдиратимуть нашу Україну, щоб нагодувати своїх, та щоб удержатися в себе на Московщині!

„Ідейний запал червоної армії? Та де він? Хто його бачив? Усі полонені москалі кажуть в один голос, що йдуть на Україну, бо тут є що їсти й пити. „Жрать х́а́чеца“ — це їхній клич в поході на нашу землю.

„Саме в інтересі соціалізму є забезпечити Україні нормальне життя і вільний розвиток — політичний, національний та господарський. Хто цього не розуміє, шкодить нашій боротьбі та помагає ворогам, той заслужив собі кари. Я так думаю і не хитаюсь. Історія нас виправдає.

„Соціалізм — це організація. А що нам несуть Зелені з своїми большевицькими союзниками та їхніми напівбольшевицькими помагачами — боротьбістами, „незалежниками“ то-що? Руїну, саму руїну!“

Головинський замовк. Чуги було, як він тре сухі руки одна об другу.

Катря заплескала в долоні й, посміхаючись, промовила:

„Слава, слава, батьку, соціалістичний отамане! Я не знала, що ви так умієте гаряче промовляти.. Але це вже стара пісня, яку ви співаєте. Бо суть не в тому, що думає Зелений і не в тім, що наміряються робити Ленін та Троцький. Мені ясно, що ціла Європа стоїть напередодні соціальної революції. Я розумію, що в Росії та на Україні немає ґрунту для соціалізму, але в Західній Європі цей ґрунт є,

бо там капіталізм стоїть дуже високо. Нам треба тільки вдарити на Європу, штовхнути робітників і селян до революції, до повстання, і цим ми відчинимо двері в царство соціалізму, почнемо нову добу світової історії. Ми хочемо, щоб наша батьківщина не була колодою-перешкодою для світової революції, а її найміцнішою, надійною підпорою”.

(Хвилина мовчанки).

„Хто це — „ми хочемо?“ — запитав Головинський.

„Ми — соціалісти-революціонери-боротьбісти“.

„Ага, дякую. Я не знав. Це для мене новина. Тільки, моя ласкава світова революціонерко, ви забули, що ніхто не має права робити зі свого народу знаряддя для непевної невідомої цілі. Ви не знаєте ще, чи в Європі вибухне революція. Ви лиш в і р у є т е в революцію, а цього для доброї й розумної політики ще зовсім мало. Навіть колиб настала всесвітня революція, то не забувайте, що до того часу Україну такби Москва обідрала, що вже нашим робітникам і селянам булоб не до революції. Та й узагалі я думаю, що кожний народ тільки те має міцно в руках, що здобув власними силами. Революція, принесена чужим військом ззакордону, — це непевний подарунок. От і Французи за Великої Революції пронесли свою марселіезу майже по всій Європі, але чим скінчилося, ви самі добре знаєте. Відновився в Європі старий режим зі шляхтою, з королями, царями й князями“.

„Та тож була буржуазна революція, а тепер має бути соціалістична“! — перервала Катря.

„Добре, але люди zostалися з тією самою вдачею і вміють зазіхати на чуже добро. Коли українські робітники й селяне не оборонятимуть свого національного майна, то в ім'я „святої світової революції“ визволителі з них і сорочки поздирають. Чи я повірю, що ті, які торік у Києві палили українські книги та виклювали очі в портретах Шевченка й Драгоманова, щоб ці московські бузувіри тепер стали

інтернаціоналістами? Я можу вам показати цей московський „інтернаціоналізм“. У нас у шпиталі лежить один козак, що втік з полону від червоних; має на спині вирізану пятикутну зізвду. Це такими засобами йдуть вони до „всесвітньої революції“! Ні, за це дякую, до такого товариства я ніколи не пристану“.

„Перестаньте, Михайле, яка з вас, їй богу, відстала людина! От уже й соціялісти-революціонери стали на радянську плятформу, частина соціалдемократів відкололась від партії і теж визнає совітську форму держави“! Ці „незалежники“...

„Це мене не переконує. Бо я певен, що вони мусять незабаром робити на правду незалежне повстання проти Москви“.

„Та Москва й не прийде на Україну, цеж реакційна вигадка. Вас женуть наші власні робітники й селяне!“.

„Дякую щиро, тільки я вперше в життю довітуюсь, що Китайці, Латиші та Мадяри теж належать до українських робітників та селян!“

„Як зорганізуємо свою українську совітську владу, то ми московського війська на Україні не потрібуємо“.

„І не пустите?“

„Може й не пустимо“.

„Отож то й є, що „можє“. А я знаю, що Москва не допустить, щоб була самостійна Україна, хочби й большевицька. І насамперед вона знищить таких мрійників, як ви та ваша партія“. (Мовчанка).

Тихо, майже шепочучи, казав Головинський:

„Ой, Катре, послушайте мене, як не розумом, то серцем. Ідьмо зо мною з Київа, бо скоро сюди придуть червоні. Ви будете біля мене, тут буде для вас жива робота, доглядатимете ранених. Ми відступимо на захід, але скоро вернемось назад, бо люди схаменуться, прокинуться і встануть на ворога“.

Івась дальшої розмови не чув. Тихесенько, на вспиньках вийшов з вагона. Між ешелюнами сто-

яли козаки з обсади „Стрільця“, про щось розмовляли. Через четверть години з ваго́ну вийшов Головинський і поміг зіскочити з сідців тій, що називалася Катря. Була схвильована, з рожевими плямами на смаглих щоках. Зпід сивої шапочки виглядали чорні кучері. Погляд темносірих очий з довгими чорними віями був сумний, майстерно вирізблені ніздрі тремтіли від хвилювання. Обоє уникали дивитися один на одного. Її струнка висока постать спиралася на руку Головинського.

„Ви не мусите мене проводити, я й сама знайду дорогу“ — промовила Катря до Головинського.

„Як хочете, Катре, але я думаю, що це не було б зайве“.

„Ну то я прошу, я хочу піти сама“, — аж тупнула ногою об сніг.

„Так до побачення, Катре?“

„Ні, мабуть, прощайте! Наші стежки розходяться в безконечність“.

„Щож, — зітхнув Головинський. Гірка усмішка затремтіла у нього на устах. — Краще розійтись, як так себе мучити. Прощайте, Катре!“

Він поцілував її тонку руку з рожевими пальцями і вернувся в свій вагон.

„Ех, гарна дівчина у нашого молодшого отамана, та мабуть вона його не любить“, — гомоніли козаки з команди, дивлячись у слід Катрі, яка йшла своєю хвилястою ходою поміж вагонами.

„Добра булаб пара, — промовив Семен Бацко, і блиснув своїми циганськими очима — та ба: на милування нема силування“.

Козаки почали розповідати про всякі любовні пригоди — свої та своїх знайомих. — Івась не слухав, він уперто думав про те, що так несподівано почув за стіною в переділі Головинського.

Поприходили чагарницькі хлопці з Київа. Заграла труба на обід. Сей раз Головинський не казав своєї звичайної „проповіді“ перед обідом.

Б. Відступ із Києва.

Туман над Дніпром, мла простяглася над усією Україною. Гармати грають під Львовом, то, охтять скоростріли над Чорним Морем, ржать большевицькі коні за Дніпром. Не вірить брат братові на Україні, зрада, непевність панує в серцях.

Баланчук приніс із Києва проклямацію. Якийсь отаман проголошує іменем своєї частини до населення Лівобережної України, занятої большевиками, щоб ховались по льохах і хатах, щоб завішували ряднами вікна, бо військо Української Народньої Республіки пускатиме сліпуче проміння на червоних. Підписано — отаман Загону смерти імени Тугай-бея, Іван Пищи-Муха Холодноярський.

„Батько“, морщучись, прочитав проклямацію і подрав на шматочки: „Каліцтво“, — пробурчав і закував свою люльку.

Прошались з Київом, їхали снігом укритими полями між тихими селами з солом'яними стріхами.

Чи це сон? Чи давно це саме військо співало „Вкраїно—мати, кат сконав“, розбивши наймитів Скопадського?

„Ех, сверблять руки, — казав Головинський козакам на одній „проповіді“. — Чого це Директорія не дозволяє нашому війську викинути Антанту в море? Тільки цим можна підняти дух у народі, що ми справді боремось проти всіх окупантів. А так—большевики розкладають наші частини через своїх агентів, нашіптують, що, мовляв, замість німецьких панів мають прийти французи, а з ними зернеться знову Скоропадський“.

Але Директорія мовчить. У Галичині йдуть переговори з Поляками та з тою самою Антантою. Зневіра в військо, турбота в народі. Нагору впливає всяке сміття, отаманчики, диктатори, які нікого не слухають, грабують, крадуть, насилують, улаштовують погроми над жидами замість воювати з Москалями. Безладдя, руїна кругом.

Хвастів, Винниця, Жмеринка — скрізь нервування, ростіч, бентежність. Чим менше війська, тим довші шлики у козаків та у старшин. Один отаман напав на щасливу думку: звелів усім козакам своєї частини поголити голови і полишати „оселедці“. Мовляв, з оселедцем нікого не закортить попасти до большевиків у полон, бо всіх з оселедцями вони без розмов розстрілюють.

6. На Волині.

Чагарницькі юнаки пройшли курси на „Стрільці“. Через місяць з них були справжні козаки—кулеметники, підричники, стежники, гармаші. В лютім та в березні „Стрелець“ охороняв залізницю від Здолбунова, Шепетівки, Новгород Волинського аж до Коростеня.

Як самітно в волинських полях та лісах! Паротяг чмихає, гуркотять колеса. Заїць вискочить з своєї снігової нори і летить стрімголов, не оглядаючись, від страшного велитня. Де неде стоять по селах понад залізницею ріденькі піхотні частини українського війська. Зв'язок, як звичайно, малий а то й ніякого. „Стрелець“ під командою батька Мошури або Головинського нераз відривався від піхоти на 30—40 верств уперед, розганяв большевицьку піхоту, вступав у бій з ворожими панцирками і знову вертався назад до своїх.

Весняне сонце розтопило сніг і зробило волинську землю непроходимою. Піхота наша й большевицька позагрузала в селах з своїми обозами й гарматами.

Дзвони скликають православних до церкви говіти у Великий Піст. На залізницях дзвонять гармати „Стрільця“ в боях з московськими панцирниками.

Не любили козаки зі „Стрільця“ відпочивати в запіллі. Тоскно, нудно тинятися по жидівських містах і містечках патріярхальної Волині. Непривітно в селах:

„Чого ви, люде добрі, товчетесь, все воюєтесь?“

Чи вам війна ще не осточортіла?“ — питалися волиняки, люде з широко розставленими прозорими очима під похилими лобами, і ждали відповіді. — „Або я знаю?“ — казав глузливо Івась Скрипченко волинським способом.

Це на Волині вперше почули козаки зі „Стрільця“ приказку: „І чого ти причепився до мене, як той Петлюра до України?“ Байдуже прислів'я склали байдужі люде, яким „усе одно“.

В запіллі чути небезпеку. Озброєні селяне на стації захопили вагон цукру і розібрали мішками. Большевицькі шпіони сіють розбрат між людьми, ширять чутки про повстання проти української влади. Тривожно в запіллі, не спиться козакам у ночі. Дехто навіть чобіт не скидає, бо скрізь чується небезпека й непевність.

Подалі від цієї мли, від болота, від чуток і страху! На фронт! Вся обсада рвалась на позиції, як на свято. Бо там усе ясне, все зрозуміле. Шумлять ліси, гудуть дроти на стовпах, рейки на залізниці блищать — біжать і зливаються в далечині в одну срібну стрічку. На затуманенім обрії виринає ворожий панцирник. „Батько“ розправляє карту, щось виміряє сірниками, командує числа гарматам. Завис „гостинець“ у розшматованім повітрі і зібє хмару над ворожим панцирником. Той на „привітання“ відповідає через „повітряну пошту“, як казали на це „Стрільці“. Але недовго. Бо батько має добре око й старий досвід. Після другого, третього вдару видно, як большевицька черепаха чмихає кудись назад „вилити переполох“ у майстернях.

Ніч глибока й тиха, повна могутніх сил природи, що прокидаються з зимової довгої дрімоти. „Стрелець“ стоїть на позиції в густім тумані. Під машиною червоні плями огненно освітлюють чорні колеса. Всі сплять непереможним передранковим сном, сплять як зайці, з незаплющеними очима. За двогін попереду, позаду й по боках стоять вартові. І вони сплять, спершися на рушниці. Там далеко на

сході пихкає ледве чутно й сонно машина в большевицькому панцирнику. І там усе спить. Хто ранше прокинеться, той перший почне будити гарматним гуком сонного противника.

За голову батька Мошури большевики призначили великі гроші. Знали, що це він розбиває з гармат московські панцирники, як крашанки на Великден. Батько стерігся тільки в тилу, на фронті був спокійний і веселий. Усміхався з під лоба своїми карими очима, біля яких промінням збиралися зморшки.

Була п'ятниця, наступав сірий березневий вечір, в світі пахло свіжою травичкою. „Стрілець“ стояв на позиції за Шепетівкою. Гармати й кулемети мовчали, денде в сусідніх лісах лунали поодинокі стріли з рушниць. Щоб спокійно перебути ніч, послали розвідку в трьох напрямках. З чагарницьких юнаків разом пішли — Івась Скрипченко, Василь Корнієнко, Самарський, Гаркуша та Костишин. Тихо, безлюдно в лісі, шапки з зеленими шликами миготять поміж чорною корою на деревах. Дві години вів Костишин своїх юнаків на схід, але ворогів ніхто з них не побачив. Сіли спочивати на галявині, укритій торішнім сухим мохом. Івасеве тонке вухо зачуло, що в лісі хтось ламає гілки. Ніхто того не почув, але пішли разом туди, куди вів Івась. „Чуте! Балачка!“ — зашепотів. Ішли далі, на все готові, нечутною ходою печерних люде, що підстерігають здобич. За деревами й кущами ледве-ледве миготять червоні промінчики в гущавині. Ще ближче, ще помаліше, ще обережніше, з руками на смертоносній зброї.

Так, це „вони“! Сидять, гріються коло вогню. Їх дев'ятеро, вони голосно гомонять, смажать яєшню з салом на великій сковороді. Смашно пахне сало і шкварчить на огні. І вмить п'ять гранат полетіло на вогонь. Крик, зойк, московська погана лайка. Сковорода з яєшнею полетіла високо вгору і десь упала за кущами.

Костишин широко розставляючи ноги веде хлоп-

ців назад. У кишені документи, знайдені на розірваних тілах. Один на імя китайця Сухучана. Чого він шукав на Україні, той косоокий китаєць з чорним і шорстким як у коняки волоссям?

Підбивши з гармати — „Домахи“ два ворожі панцирники, та ще й одного дня, батько Мошура зовсім розвеселився і влаштував бенкет після повороту в заплілля, де стояла резерва обсади та технічна частина. Навіть дозволив (чого раніше не було) випити по чарці. Після чарки почали козаки боротися на сонечку. Ударив і „батько“ лихом об землю, почав боротися з ведмедикуватим 19 літнім козаком Біланом. Та так нещасливо поховзнувся, що зломив собі ребро. Осиротіла команда без „батька“, бо мусів їхати в шпиталь на лікування.

Головинський сам провадив далі „Стрільця“.

7. Під Коростенем.

У квітні „Стрелець“, посипаючи ворога залізним градом, ішов попереду української піхоти на Коростень. Світило сонце, блищали ріки й озера, блищала зброя на „Стрільці“. Ідучи на позицію, зустрів „Стрелець“ парубка, який махав шапкою, ставши на колії. Головинський звелів машиністам спинити. — Є тут пан Головинський? — Я Головинський, чогс вам треба? — Маю для вас лист із Києва. — Від кого? — Від вашої знайомої Катрі Селецької. У Головинського затремтіли руки: Щож вона? — Діз настеся із листа. Мені доручила, що якби я не міг донести листа, то маю вам переказати тільки те, що вона тяжко помилялася.

Головинський читав листа, і очі в нього засяли. — Їдьмо з нами! Не боїтесь смерти? — питався він у післанця. — Я, власне, того й хотів. Я теж належав до боротьбістів, був засліплений, а тепер добре бачу, вже мені впала з очей полуда.

Три дні гуркало й торохтіло кругом Коростеня. Москалі, Латиші та Китайці мусіли залишити тут всю свою здобич — вагони з усяким збіжжям і товара-

ми. Піхота почала вишукувати, де є тютюн, консерви, вино, але козацтво „Стрільця“ ганялося тільки за вагонами з набоями. Як та бджола тягли зброю до себе.

„От дурні, на чорта воно вам здалося? Кращб узяли вагончик з вином!“ — глузували піхотинці, з яких дехто вже був п'яний, як дим.

„Ех ви, шушваль миршава“ — кричав Івась Скрипченко своїм ламаним басо-дискантом: „будуть набої — буде й вино і тютюн!“ Всі сміялися, Івась показував свої великі рівні зуби і підморгував до товаришів русою бровою.

А набої „Стрільцеві“ знадобилися. Уже на третій день довелося з Коростеня відступати під натиском свіжих московських полків. Огневий бій гремів над землею. А потім затихло. „Стрільць“ вийшов з боїв без великої шкоди: трьох козаків убито, кількох було ранених.

Головинський хоч не спав майже цілий тиждень, був увесь час веселий і бадьорий, зник його давний смуток в очах. Жив повний надії і своєю вірою та завзяттям розвеселяв усю обсаду. Ніхто не сподівався сумного кінця.

„Стрільць“ стояв раз за Коростенем після звичайних денних боїв. Зорі миготіли в безмежних просторах і нагадували усім, що на них дивилися, проте, яке дрібне й маленьке людське життя з його боротьбою. Головинський, узявши одного козака, пішов на найближчу станцію назад, щоб потелефонувати до технічної частини „Стрільця“, яка стояла в Новгороді Волинськiм. Було відомо, що залізницю зхороняє гайдамацький курiнь, тому ніхто й не думав про небезпеку. Головинський говорив коло апарату, а його козак пішов тимчасом по колії назад до „Стрільця“. Та саме в цю хвилину на молодшого отамана зненацька напало кілька большевицьких вояк і покололи його багнетами. Козак почувши стрілянину, утік до панцирника. Поїзд негайно під-

їхав на стацію, але знайшов уже тільки закрівавлене тіло свого молодого отамана.

Спакнув навіть Івась Скрипченко за Головинським, як його задубілого з 11 ранами кляли в глибоку, сиру яму. Новий начальник „Стрільця“ Пархоменко звелів Івасеві переглянути й переписати речі, що zostалися на панцирнику після смерті Головинського. Між тими речами був і лист від Катрі:

„Любий, срібноокий Михайле“, писала вона до Головинського: оповідала про криваві звірства большевицької „чрезвычайки“ в Києві, повідомляла, що сама збирається приїхати на „сей бік“. Ще раз зашвербили очі у Івася і в горлі защеміло.

На другий день Пархоменко „помянув“ Головинського тим, що розбив влучним стрілом із гармати большевицьку панцирку.

8. Бойові пригоди „Стрільця“.

Прозорий волинський квітневий вечір ніжно дражнить і хвилює молоду кров. Як тільки перестала стрілянина на позиції або в запіллі на спочинку, — козаки найчастіше говорили про любов. Старші залицялися до милосердних сестер, дехто ходив з повітовими „барішнями“, які запишавшись дивилися перед собою в землю і несміливо відповідали на красномовні слова „кавалерів“.

Івась Скрипченко не міг бути суперником ні для кого, і тому перед ним „сповідалися“ старші козаки, розказували про свої успіхи і нарікали на невдачі. Людині так хочеться поділитися своїм щастям і горем з ким небудь...

Натиск червоних із сходу та з півночі удалося відбити. Деякі большевицькі частини почали переходити до Українців. За Сарнами підняли білий прапор червоноармійці з першого совітського полку; за Шепетівкою совітський Миргородський полк, що складався з самих мобілізованих Українців, обернув зброю проти Москви. У козаків зі „Стрільця“ неначе поросли

крила. Вони ішли вперед на схід, сміливо нападали на большевицькі панцирні поїзди, громили їх із гармат. Українська піхота зоставалася далеко позаду. „Стрілець“ ніс визволення до Києва. На залізницю селяне виносили „зеленим шликам“ усякої їжі, не хотіли брати грошей нізащо.

„От хороші люде, з тими зеленими ворочками“, — гомоніли вони.

Від селян почула обсада „Стрільця“ не одну легенду про свою „черепашу“. Коли питали селяне у большевицьких вояк, чом вони тікають від одного українського панцирника, то ті відповідали:

„Це не парцирник, а танк, лізе куди хоче, через річку й болото, а командує там француз“...

Було сміху з таких чуток між козаками на „Стрільці“! Але це ще додавало їм завзяття. Раз заїхали так далеко, що тільки 40 верстов було до Києва. Завязався успішний бій з большевицькими панцирниками. Та без піхоти неможна було лишатися на новій позиції. Наказ — вертатись, бо большевикам на поміч прийшли свіжі сили. Червоні гатять своєю артилерією на залізницю. Козаки, що сиділи на переднім вагоні — площадці дають знак щоб машину спинити. Одна рейка розбита. Справляти ніколи, бо гранати і кулі свистять кругом. Рішив отаман: — Або пан або пропав! — Виміряли, що щербину в рейці колесо може перескочити. Помалу, як тільки можна помалу рушив „Стрілець“ через пробите місце. Всі на панцирнику перестали стріляти, затихли розмови. Гурк — гурк — гурк — гупають колеса під вагонами, під льюкомотивою та під черепахою. Слава богу! Щасливо проїхали. Заревли гармати, застрочили кулемети.

„Будемо скоро в Києві“, — думали козаки на „Стрільці“. Івасеві Скрипченкові пригадалися „проповіді“ покійного Головинського. Згадалася й Катря. Рішив, що в Києві її знайде і перекаже все про те, що сталося з молодим отаманом.

Весна будила надії в серці. Вже козакам ува-

жалася Україна вільна, зєдинена від Карпат аж до Кубані. Та не судилось. Дрібні отаманчики, бачивши, що їх приборкує українська демократична влада, вчинили повстання.

Проголосили якогось Оскілка диктатором. Це сталося 29 квітня в Рівному.

Як грім з ясного неба вдарила ця звістка на всю українську армію. Фронт захитався. „Зрада“ — заговорили козаки й старшини. Слідом ще одна новина: Поляки створивши свою державу, почали наступ на Волинь. До Поляків утік і Оскілко. „Червоні“ теж заворушились, до них прибули нові сили.

„Стрілець“ літав з одного кінця фронту в другий, його команда не знала спочинку, „черепаха“ виставляла себе на найбільшу небезпеку. Івась бачив, як ряди борців на „Стрільці“ рідшають. Уже звук спокійно дивитися на кров і смерть кругом себе. Люде на „Стрільці“ були якимсь додатком до машини, і самі ставали автоматами. По команді стріляли, носили воду, по команді їли. Їли й під гарматним та крісовим огнем.

Найближчий Івасів приятель був Данило Білан, молодий але міцний парубок із Городища на Черкащині. Хоробрий, щирий, веселий, все було співає чумацьких пісень. Просив товаришів: „Як що мене вбють, то на могилі заспівайте „Ой у полі два явори“. Не треба мені ні попа ні дяка“.

„Стрілець“ чистив колію від большевицької піхоти між Славутою та Шепетівкою. Кипів гарячий бій. Як на те схотілося Біланові їсти. Ззів хліба з салом та цибулею, взяв рушницю і промовив: „Ну, а тепер стрельнемо“! Дзизнула ворожа куля і прошила Біланові живіт. Не жив і двох годин, все пив воду. Перед смертю взяв своїми холодними руками Івасеву праву руку. „Як будеш живий, то перекажи матері мой, хай не журиться і не жде. Видно така вже моя доля“. Умер у страшних муках. Але не кричав і навіть не стогнав. „Все одно — кричи — не кричи,

а вмерти треба“,— зтиха прошепотів і болізно усміхнувся до свого молодшого друга.

Бій затих. Козаки викопали яму і поховали товариша. Заспівали йому його улюблену пісню над могилою. Не було сухого ока ні в кого з команди „Стрільця“. На другий день хотіли поставити на могилі хрест, та недовелось, бо червоні почали новий наступ, і могила зосталась за фронтом. Пізніше могили не нашли вже. Не лишилось ні сліду, дощова вода розмила.

Неділя на Шепетівці. „Зелені шлики“ з „Стрільця“ обступили двох селян, які оповідають про порядки на Полтавщині під большевицькою владою. Всі кажуть: „Дурні були, не слухали нашого українського правительства, а тепер мусимо терпіти таке знущання від москалів“.

— Так розібрали вже наші дядьки, яка програма у московських комуністів? — питався хтось із зелених шликів.

— Розібрали, бодай непробувати. Там така програма: зветься комуна, а насправжнє — кому на, а кому й ні“!

Зелені шлики сміялись. Вставив своє слово також Корнієнко — Чагарничанин, той, що його батько ждав большевицьких „товаришів“ з Росії:

„Кажуть у нас — „мудрий Лях по шкоді“, а воно, бач і Українці мудрішають. Та вже мабуть пізно, бо Москва викувала міцні кайдани на „безмогих хахлов“. Плюнув і пішов до черепахи, сердито махаючи своїми короткими руками.

Полтавські втікачі оповідали, що все Лівсбережжа жде українського війська, як Бога, всі рвуться до бою з загребущою Москвою. Розказували про повстанців, які б'ються проти большевиків.

„Підіть же ви до волинських селян та розкажіть оце все! Вони вам не повірять, скажуть, що вас буржуї підкупили“, — зауважив один із зелених шликів.

Затрубіли на обід. Ще гаразд не понаїдались

козаки, як наказ: виїздити на позицію, бо від Полонного на Шепетівку сунуться дві большевицькі панцирки. Через пів години „Стрілець“ уже чмихав по колії назустріч ворогові.

Ліси й багна навкруги, куди оком не кинь. Дві годині ревли гармати громовим гуркотом, розриваючи дерева на тріски, розсипуючи смертельний град по вкритих росою травах. Командант Пархоменко хоробро веде бій, меткі гармаші роблять своє діло. Вже пихкають ворожі панцирки назад. Провівши „гостей“ далеченько, „Стрілець“ повернув назад до Шепетівки. Вечеріло. Панцирник їхав помалу й тихо, з лісу було чути як кує зазуля.

Ізась Скрипченко прислухався, як Костишин казав до Пархоменка (Пархоменко був раніше учителем у Чагарницькій окрузі): „Чи й у вас таке, як у мене? Розумієте, втратив смак і чуття до краси природи... Бачу гарні краєвиди, раніше любувався б ними, а тепер дивлюсь байдужими очима. Ні зозуля, ні соловейко не ворущать серця. Чи може це ми на війні дичавіємо? Кажуть, що дикуни, які живуть на лоні природи, зовсім не бачать і не розуміють її краси“.

Раптом „Стрілець“ став, розмова перервалася. Перед панцирником була розбита колія, далі не можна їхати. Пархоменко вискочив з вагону на насип, щоби оглянути колію. В цю мить із лісу вийшло троє озброєних людей. Вони нерішучо дивилися на панцирник і на Пархоменка. Пархоменко дав знак, щоб козаки не виглядали з вагонів. Один з незнайомих, великан на зріст, з двома кулеметними стрічками чарез плечі, виступив трохи вперед і запитав Пархоменка російською мовою:

„Хто у вас командір“?

— Я — відказав Пархоменко.

— А хто ви такі будете?

— Свої — відповів той.

Пархоменко та великан були від себе на сто кроків і помалу наближались один до одного. У ко-

заків з „Стрільця“ перемогла цкавість, дехто висунув голову з вікна, забувши зняти шапку. Як уздріли назнайомці зелені шлики, то зараз поприсідали з сичанням: „петлюрівці“. Всі троє націлились рушницями на Пархоменка. І треба ж такої біди! Хотів Пархоменко стрельнути з револьвера — клацнув курок, але стріл не вийшов. Невідомі (це були москалі) вже вспіли бабахнути, але Пархоменка не влучили. Він прожогом ускочив у „черепаху“, зі „Стрільця“ зататакали кулемети. Великан ліг як скошений на траву, інші двоє утекли в ліс. З лісу з обох боків заспівали кулі так рясно, мов їх хтось решетом сіяв. „Стрілець“ поливав ворога в лісі з кулеметів. Тимчасом козаки пішли справляти колію. Поставили з обох боків широкі сталльні плити, щоб охоронитися від куль. Через півгодини „Стрілець“ рушив на Шепетівку.

На другий день на тій самій позиції обсада „Стрільця“ знайшла трупа того великана. Всі його документи хтось подрав на дрібні шматочки. Можна було прочитати тільки прізвище — Левин з Катеринослава.

„Гей, Івасю, ось маєш землячка! Іди подивися, може пізнаєш. Він теж із Запорожжа“. Івась не хотів пішов до Баланчука, який його до себе кликав. Величезні ноги убитого були босі, без чобіт. Мабуть стягли самі його товариші, або сусідні селяне. Труп лежав обличчям у траву. Видно ті що скидали з нього чоботи, морочилися з тісним обувом, бо трава кругом була потолочена. Жовті п'яти та величезні пальці убитого, з широкими нігтями, вилискували на сонці. Івась уявив собі, що ці нігті й чуб на голові ще повиростають у землі, так само виросте й борода, бо тіло мертвої людини ще живе після смерті і навіть росте. Йому стало моторошно. Злякавшись своїх думок, він побіг до „черепахи“, не сказавши Баланчукові ні слова.

9. Загибель „Стрільця“

Руїни фронту після Оскілкового бешкету в Рівному нічим було направити. Все звужувалась територія, на якій українські завзятці уперто оборонялися проти численного ворога. З Луцька натискали Поляки, захопили несподівано наші склади зброї і взяли багатьох козаків та старшин у полон.

Поломане ребро батька Мошури зрослося. Отаман „Стрільця“ обороняв від ворога Здолбунів. Обсада не жаліла себе. Задержувала упертим боєм червоних москалів. Нераз ворожі гармати влучали в вагони „Стрільця“, були розбиті дві площадки. На щастя, ніхто не був убитий, тільки двох Чагарничан поранило: Олексу Кравченка та Миколу Самарського.

Технічна частина „Стрільця“ перебувала в той час в Кремянці. „Стрілець“ мав наказ від штабу армії — задержати москалів якомога довше, щоб вивезти військове майно в Галичину, де йшла війна з Поляками. Волинські селяне хижим оком позирали на вагони з мукою, цукром, сіллю та військовою одежею.

В Кремянці до Мошури, який спочивав після боїв у технічній команді, прийшло кілька селян, як вони казали, делегатів від околичних сіл. „Дайте нам соли й цукру, бо як не дасте, то наші хлопці силою візьмуть. Ви ж обороняєте Українську Народню Республіку, а ми теж народ“.

Ніколи не бачив Івась такого страшного Мошури, як тоді. Коли „батько“ почув ці слова від „делегатів“.

„Та-ак, свати, ви теж „народ“? І ви теж хочете покуштувати цукру й соли на дурничку? А чом же ви ваших геройських синів не посилаєте в військо, щоб тую Народню Республіку оборонити від ворогів? На ворога рушниця не підіймається, а на своїх — раді стріляти, за мішок гнилої муки та за фунт соли?“

Мошурине смагливате лице аж позеленіло, зу-

би блищали зпід чорних з сивиною вусів, чуб на голові наїжився, карі очі метали іскри лютого гніву.

„Вовк, чистий вовк“, — подумав Івась, бачучи, як Мошура похочає налягаючи на одну ногу перед „делегатами“. Вони стояли і злякано дивилися перед собою в землю.

Мошура замовк. Його широкі ніздрі швидко дишали, здавалося, що йому не вистарчає повітря.

„Івасю, а йди по сюди, сину,“ — лагідно хрипким голосом покликав він Скрипченка до себе:

„Бачите ви цього хлопця? Він покинув десь аж над Дніпром свого батька й матір, пішов боротися за волю й землю, за право українського народу, значить і за ваше право. Він ще гаразд і не жив на світі, а вже дивився не один раз смерті в очі. А що ж ваші сини? Співають большевицької пісні — „у вагоні директорія, під вагоном територія?“ А як же, чуємо щодня!

Мошура розпалювався своїми словами ще дужче. „Хлопці, сюди! Всипте цим делегатам по двадцять п'ять, щоб цілий вік памятали, яка смачна сіль задаром!“ — Прибіг Баланчук і ще з десяток козаків із „Стрільця“.

„Делегати“ побачивши, що біда, попадали на коліна, просили й благали. Але Мошура свого серця не змягчив: „Дурного і в церкві бють“, казав: „Хто не слухає кива, той послухає кия“...

У вечері Івась читав у вагоні Франкового „Мойсея“. Читав у голос, Мошура слухав. Свічка блимала і тіні бігали по стелі, як крила величезної птиці.

„О, Ізраїлю, якби ти знав

Чого в серці тім повно,

Якби знав, як люблю я тебе,

Як люблю невимовно!“

Торжественні слова Франкової поеми сягали до глибини душі обох — і читача і того, що слухав. Деякі вірші Івась мусів прочитувати двічі й тричі, так вони вразили Мошуру своєю правдомовністю:

„Бо люблю я тебе не лише

За твою добру вдачу

А й за хиби та злоби твої,
Хоч над ними і плачу“...

А як прочитав Івась ті вірші, де говориться
„Я від тебе невдячність прийму
І наруги і рани“...

то Мошура встав і заходив по вагоні:

„О це воно! Це правду написав! Іменно: „І наруги і рани“. Вони нас готові за мішок соли повбивати, як колись жиди задля манни, що з неба падала, забули про землю Ханаанську і хотіли вбити Мойсея, зате, що вів їх далі. Але ми не покинемо боротись! Ще в Євангелії написано: „Прости їм, Боже, бо не знають, що роблять“. Прийде свято й на нашій землі, щоб сповнилося слово... як там сказано, прочитай, Івасю!

Івась знав це на память:

„Труснеш Кавказ, вперешешся Бескидом,
Покотиш Чорним Морем гомін волі
І глянеш, як господар домовитий
По своїй хаті і на своїм полі“...

— Та чи ми доживемо до того, скажи мені Івасю?“

„Доживемо, батьку, як що нас завтра не повбивають“ — сказав Івась, поблискуючи своїми великими рівними зубами.

* * *

Травень зеленіє й цвіте. Так хочеться жити на світі і тяжко розлучатися з ним найбільше тепер, коли він такий гарний, такий чарівний, такий запашний. Цвіте бузок синьоокий, яблуневий цвіт ширить пахощі, цвіт дикого терну укриває кущі, як біла морська піна.

„Стрільць“ вірно виконував накази штабу дієвої армії: держати Здолбунів, поки можна. Після кількох безсонних ночей і днів Мошура зомлів і козаки відвезли його на відпочинок до Кремянця. Команду над „Стрільцем“ узяв Костишин.

Гарматний рик розриває дроти, руйнує будин-

ки, бє лютим боєм ранену землю. „Стрілець“, як лицар, закований у залізний панцир, на удари відповідає ударами. Довгі валки вагонів виїздять на захід, у Галичину. „Стрілець“ має залишити стацію останній. Ворог несамовито насає, вже захоплює стацію.

Шлях на захід загородили валки усяким військовим майном. Удалося нарешті з великими труднощами розчистити колію в напрямі на Дубно. Але треба ще задержати ворога на деякий час. І „Стрілець“ прийняв цей бій, свій послідній бій за Україну. Ревуть гарматні кулі все ближче й ближче, холоне серце у козацтва, потомленого безупинними боями. Ворожа граната влучила в паротяг, пара засичала, горяча вода полилася на землю і змішалася з кровю. Другим ударом розбило черепаху, третім уцілило в вагон з гарматними кулями. Страшний вибух, яж земля дзигить. Ніколи числити убитих та поранених. „Стрільцеві“ прийшов кінець. Решта відступає пішки. Підривники підклали під вагони „Стрільця“ піроксиліну. Задудніла земля, хмара піднялася до неба...

Недобитки добрались до Кремянця. Прийшли забрьохані, закрівавлені, змучені.

Небо почорніло, як довідались про загибіль „Стрільця“ ті козаки, що лишилися в Кремянці при технічній команді. Ті, що нераз сміливо дивилися ввічі смерти, плакали, як малі діти. Мошура мовчки вислухав доповідь про послідню годину „Стрільця“. Пополотнів і швидко пішов у свою „каюту“ в вагоні.

Там заперся і цілий день не виходив. Думали, що „батько“ теж плакав за „Стрільцем“. Але того на власні очі ніхто не бачив.
